

Василь Шинкарук
(Київ)

УДК – 811.161.2`367.32

МОДУСНО-ДИКТУМНІ ВІДНОШЕННЯ В РЕЧЕННЄВІЙ СТРУКТУРІ

Стаття присвячена дослідженню модусу й диктуму як двох основних рівнів у змістовій організації речення: 1) модусного, що відображає ставлення мовця до повідомленого, тобто як він сприймає, оцінює чи кваліфікує певну мікроситуацію, відображену реченням; 2) диктумного, що репрезентує реальну дійсність.

Ключові слова: *модус, диктум, категорії модусу, категорії диктуму, модусно-диктумна структура, модусно-диктумні відношення, диктумне значення, модальне значення, предикатність, пропозиція.*

Постановка проблеми. Загальну спрямованість розвитку мовознавства від дослідження форми до дослідження змісту відзначало багато лінгвістів. "Семантикоцентричні" концепції, автори яких вважають, що справжня сутність мови полягає не стільки в його формальній організації, скільки в його здатності через передавання інформації забезпечувати процес комунікації, в останні десятиліття займають усе міцніші позиції [2].

Лінгвісти Празької школи вперше розмежували три рівні структури речення — формальний, семантичний та комунікативний, вказали на їхній взаємозв'язок. Вони дійшли до висновку, що для того щоб з'ясувати співвідношення формальних і значеннєвих ознак у моделі членів речення, потрібно чітко диференціювати семантичний та формальний рівні речення, виділити в реченнєвій структурі два ряди компонентів — формальні та змістові [9, с.239-245]. Поняття семантичної структури речення ґрунтується на ідеї вияву його змістового боку, тобто змісту в певному абстрагуванні від його зовнішнього оформлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз семантико-синтаксичних категорій, що мають безпосередній стосунок до поняттєвої категорії модальності, вияв трансформацій їхнього інваріантного значення (за функціонального підходу, що ґрунтується на аналізі мовних фактів у напрямках "від форми до змісту" і "від змісту до форми") на сучасному етапі розвитку мовознавства є актуальним.

Дослідження модусу і диктуму в семантико-синтаксичній структурі речення безпосередньо співвідносить повідомлюване з реальною дійсністю, з процесом комунікації, з актом мовлення, охоплюючи як зовнішню, так і внутрішню, інтелектуальну й емоційну сфери життя. На важливості вивчення мовних одиниць у семантико-синтаксичній структурі речення як складникові дослідження процесу розвитку синтаксичної системи мови наголошено, зокрема, в "Русской грамматике" (1980р.), де зазначено, що синтаксичні одиниці перебувають у взаємних співвідношеннях на формально-граматичному, семантичному та комунікативному рівнях і "входження до того чи того ряду формально-семантичних співвідношень є однією з мовних характеристик конструкції і фіксується її граматичним описом" [9, с.11]. На цій проблемі заакцентував увагу І.Р. Вихованець. Він, зокрема, зазначив: "Встановлення і опис мовних зразків синтаксичних одиниць у їх системних взаємозв'язках становить першорядне завдання синтаксису. Всебічне обґрунтування функціональних особливостей синтаксичних одиниць у мовному плані засвідчує зрілість синтаксичної теорії і її спрямованість на пояснення найскладніших синтаксичних явищ. Високий рівень абстрагування мовної сфери не ігнорує показників сфери мовлення, а навпаки, уможливорює глибоке пояснення всіх мовленнєвих модифікацій синтаксичних одиниць" [6, с.20].

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема модусу і диктуму в структурі речення безпосередньо пов'язана із становленням семантико-синтаксичної системи, з її національною специфікою, оскільки в "кожній мові встановлюються певні, характерні для неї відповідності між категоріями думки і граматичними категоріями" [10, с.238].

Ідею двобічного змісту речення (наявності в його семантиці об'єктивних і суб'єктивних значень) сформулював Ш. Баллі, у концепції якого вказано на розмежування в реченні модусу і

диктуму. Він вважає, що речення складається з двох частин: одна з них корелятивна процесові, що формує уявлення, це диктум. Друга містить головну частину речення, без якої взагалі не може бути речення, саме вираження модальності, корелятивної операції, яку проводить мислячий суб'єкт [1, с. 43].

Розмежування об'єктивного і суб'єктивного в російському мовознавстві було закладене працями В.В. Виноградова [5]. Воно допомагає виявити найістотніші риси категорій диктуму і модусу. Об'єктивно-модальні значення протиставляються суб'єктивно-модальним як обов'язковим факультативним. Це сприяє розмежуванню двох типів значень: 1) невіддільного від самого поняття речення як такого і 2) значення, наявність якого визначається фактично бажанням мовця, його волею. Очевидно, що перед нами два різних типи відношень, але ця глибока відмінність між ними не вичерпується факультативним характером одних і обов'язковим характером інших. Якщо під час вираження ставлення мовця до повідомлюваного його присутність можна виявити в цілком визначених мовних формах (у модальних словах, частках, вигуках, синтаксичних конструкціях), то під час вираження відношення повідомлюваного до дійсності мовець прихований предикативною основою речення. "Не виявити відношення повідомлюваного до дійсності, – зауважує Є.В. Милосердова, – він не може, у цьому виявляє себе тиск мовної системи, але ця мовна система дає йому змогу замаскувати своє "я" і виступити просто звичайним мовцем" [8, с.13].

У сучасному українському мовознавстві І.Р. Вихованець вважає, що речення охоплює дві сфери значень – диктумну сферу значення, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення [7, с.117]. Суб'єктивні значення конструює кожен мовець. Наприклад, два речення *Письменник написав роман* і *Написати б письменникові роман* виражають той самий об'єктивний зміст - результативну дію і діяча, але тут передано різне ставлення мовця до дійсності: у першому реченні мовець визначає реальність події, у другому ж реченні висловлено бажання, щоб дія відбулася [7, с.117].

Специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється в сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір, передається ставлення мовця до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Мовець передусім актуалізує передаваний у реченні об'єктивний зміст, тобто "прив'язує" його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов'язковими суб'єктивними значеннями.

Для різного ступеня експліцитності модусу і диктуму в українській мові існують різні синтаксичні структури, які доречно об'єднати під загальною назвою модусно-диктумна структура (далі – МД-структура).

У ролі вихідної структури, або, за Ш.Баллі, експліцитного речення, виступає з'ясувальне складнопідрядне речення зі сполучником *що*. Усі інші конструкції - результат редукції модусу або диктуму. Редукція диктуму пов'язана з переходом з предикативної одиниці (далі – ПО) в залежний іменник і навіть з усуненням іменування події, коли диктум редукується до імені актанта, пор., напр.: *Мені треба в Париж*. Редукція модусу пов'язана з великою кількістю можливостей: головна ПО - вставна ПО - вставне слово - зв'язка - граматична категорія - жест [1].

Існує взаємозалежність між редукцією модусу і диктуму. Оскільки МД-структура пов'язує тільки два компоненти, то редукція одного з них вимагає відсутності редукції іншого. Тому редукція диктуму можлива тільки при модусі, оформленому як незалежна ПО, а редукція модусу вимагає оформлення диктуму як ПО.

Поняття редукції модусу і диктуму пов'язане з поняттям про зменшення / підвищення комунікативної ваги пропозитивних компонентів речення [10]. Зменшення комунікативної ваги диктуму в цьому аспекті можна подати для ПО з дієсловом у ролі предиката так: предикативна одиниця – інфінітив – іменник – девербатив – форма іменника, залежна у вихідній структурі від предиката.

Основний тип модусно-диктумних структур становлять складнопідрядні речення займенниково-співвідносного характеру несиметричної структури, що містять у модусній частині найбільш знівельоване семантично співвідносне слово *те*, з яким корелюють майже всі сполучні слова, а також асемантичні сполучники *що*, *щоб*. Лексичне наповнення пояснюваного

дієслова в них те саме, що й МД-структур із з'ясувальними відношеннями, пор.: *Чорнобиль попередив про те, що може статися на Землі* (О. Пахльовська); *Я часто думаю над тим, що почув із вуст цієї таємничої людини* (О.Бердник); *Його вистачило на те, щоб і тепер не забути свою скрипку...* (Є.Гуцало). У таких МД-структурах може вживатися в модусній частині займенникова пара *все те* або тільки займенник *все*, напр.: *Хіба б я висловив словом все те, що серцем відчував* (Олександр Олесь). Із стилістичних міркувань вказівні слова можуть стояти і не в кінці модусної частини МД-структури, напр.: *Її за те шанують люди, що в неї слово наче сталь* (Л.Дмитерко). Модусно-диктумна схема цього речення: М→Д.

Менш уживаним є той різновид МД-структур займенниково-співвідносного типу, у модусній частині яких вживаються співвідносні слова з означально-обмежувальною семантикою, зокрема *такий* (*така, таке, такі*), *єдиний* (*єдина, єдине, єдині*), *один* (*одна, одне, одні*) і под., а в диктумній – асемантичні сполучники *що, щоб*. З попереднім різновидом його єднає з'ясувальний тип відношень між модусною і диктумною частиною, а відрізняє – додаткове атрибутивне значення, пор.: *Значу єдине, що Сонце Весні не зрадило навіть в зрадливому сні* (Олександр Олесь); *Одного бажаєм, щоб ви одужали* (І.К. Карпенко-Карий); *... не буде такого, щоб хто сказав тобі слово накриво* (Панас Мирний).

МД-структури, що за своєю будовою є складнопідрядними реченнями займенниково-співвідносного типу симетричної структури, є найменш уживаними. У модусній частині цих речень може виступати вказівний займенник *той* або означальний займенник *такий*, а в диктумній – співвідносні слова, відповідно відносні займенники *що, який*, напр.: *Бажаємо Вам того, чого Ви самі собі бажаєте; Сприймайте його таким, яким він є*.

Модусна частина МД-структур займенниково-співвідносного типу може мати у своїй будові займенниковий корелятив *той* при пояснюваному члені, від якого безпосередньо залежить диктумна частина. В одних реченнях цей корелятив не обов'язковий, а в інших вживається тому, що без нього речення не може утворитися.

Корелятив не обов'язковий, коли й без нього нормально встановлюється з'ясувальний зв'язок між модусом і диктумом. У таких МД-структурах він своїм вказівним займенниковим значенням лиш увиразнює функцію пояснюваного члена й зміцнює зв'язок модусної частини з диктумною, напр.: *Я не вірю в те, що шукати можна перевиховати, кинувши її в річку* (Із газети).

Корелятив обов'язковий у кількох випадках. По-перше, коли без нього модусна частина не може відкрити перспективу для того, щоб з нею вступила у з'ясувальний зв'язок диктумна частина, бо в ролі пояснюваного члена вживається якесь дієслово в переносному значенні, таке дієслово, яке в прямому своєму значенні не входить до згаданих лексико-семантичних груп, з якими типово поєднується диктумна частина, напр.: *...Сидить у клітці наш козак за те, що вдягся в кобеняк* (Олександр Олесь); *Він почав із того, що зустрівся він із своєю дружиною в обложенім місті...* (Микола Хвильовий); *І кінчає він тим, що Агля мусить побачитись з Карамазовим* (Микола Хвильовий).

По-друге, корелятив допомагає пов'язати диктумну частину з пояснюваним предикативним прикметником чи іменником модусної частини, напр.: *Оздоровчий біг тим, що довжину його дистанції можна точно дозувати* (Із газети). По-третє, корелятив дає змогу ввести диктумну частину до складу МД-структури як однорідну з тим додатком, що є при пояснюваному дієслові, відразу після нього, або ввести дві й більше однорідних диктумних частини, які між собою пов'язані сурядним зв'язком, сурядним сполучником, напр.: *А він усе ще не міг втямити ні того, що почув, ні того, чому вони вночі зібралися тут, на доччиному обійсті* (Є.Гуцало).

Якщо диктумна частина унаслідок актуального членування виступає в інтерпозиції модусної, то корелятив потрапляє на сам початок МД-структури і разом з диктумом виражає тему, а модус – рему, напр.: *Те, що наша вчителька відіграє величезну роль у підготовці школярів, сьогодні знають всі* (Гр.Тютюнник). Модусно-диктумна схема цього речення: М→[Д]→М.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, модусно-диктумні відношення в реченнєвій структурі стосуються суто її мовленнєвого вияву, оскільки модальні компоненти постають спеціалізованими носіями окремих суб'єктивних

значень речення. Такі компоненти посилюють тенденції внутрішньореченневого аналізму, активізуючи відцентрові внутрішньореченні синтаксичні зв'язки. Тому подібного типу модусно-диктумні відношення слід розглядати в аспекті комунікативного статусу реченнєвих одиниць та їхніх окремих компонентів. Ці відношення ґрунтують або за аналогією до членів речення, або подібно до того, як систематизовані в буденній свідомості зв'язки між екстралінгвістичними подіями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли.– М.: Изд-во иностр. лит., 1955.– 416 с.
2. Богданов В.В. Соотнесенность семантического и прагматического компонентов в высказывании // IV Міжнародна конференція “Франція та Україна”.– Дніпропетровськ, 1997.— С.11–12.
3. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В.В. Виноградов // Избранные труды: Исследования по русской грамматике.– М.: Учпедгиз, 1975.– С.254–294.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець.– К.: Наук. думка, 1992.– 222с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець.– К.: Либідь, 1993.– 368с.
6. Милосердова Е.В. Семантика и прагматика модальности / Е.В. Милосердова.– Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991.– 194 с.
7. Русская грамматика: В 2-х т.– М.: Наука, 1980.– Т.1. – 783 с.– Т.2. – 709 с.
8. Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса (простое предложение).– К., 1960.– 256 с.
9. Daneš Fr. A. three - level approach to syntax// Travaux linguistiques de Prague.– Prague, 1964.– Vo1.1.– P.221–242.
10. Шмелева Т.В. Семантический синтаксис: Текст лекций из курса “Современный русский язык” / Т.В. Шмелева.– Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988.– 106 с.

Шинкарук В.Д. Отношения модуса и диктума в структуре предложения.

Статья посвящена исследованию модуса и диктума как двух основных уровней смысловой организации предложения: 1) модусного, отражающего отношение говорящего к сообщаемому, а именно: его восприятие, оценку или квалификацию той или иной микроситуации, отраженной в предложении; 2) диктумного, репрезентирующего реальную действительность.

Ключевые слова: *модус, диктум, категории модуса, категории диктума, модусно-диктумная структура, модусно-диктумные отношения, диктумное значение, модальное значение, предикатность, пропозиция.*

Shynkaruk V.D. Modus and Sictum in the Sentense Structure.

The article is a comprehensive study of the modus and dictum categories, that are viewed as two main levels in the contents organisation of a sentence: 1) subjective, that reflects the speaker's attitude to the utterance, that is the way in which he perceives, names, evaluates or qualifies a certain micro-situation, reflected by a sentence (modus level), and 2) objective, that represents actual reality (dictum level). Modus and dictum are investigated in the aspect of nominative derivation, that is nomination of an event, fact or situation of reality in its close relation to the process of grammatical structuring. Analysis of modus and dictum in a sentence structure from the point of view of the communicative activity of the speakers is closely connected with the theory of syntactical nomination. While elucidating the informative and referential contents of a sentence, the role of subjective and pragmatic factors, related to the speaker's personality was taken into account. The criteria of differentiating modus and dictum and their correlation in the semantic and syntactical structure of a sentence have been defined, the contents of notions that are directly connected with them is verified, the hierarchy of means of modus and dictum expression in a sentence structure has been established. The correlation between lexical, morphological, syntactical means of modus and dictum meanings in a sentence structure has been substantiated, the contents and scope of invariant modal meanings of reality, potentiality and irreality have been defined. Different means of modal meaning presentation (discreet and non-discreet; explicit and implicit) are differentiated and described. Two classes of predicatives have been defined and substantiated: M-predicatives, that contain interpretations of objective contents of a sentence, different evaluations of the speaker, his feelings and volition, and D-predicatives, that express objective information. Dictum predicatives present a «stretch» of extra-linguistic existence, while modus predicatives unlike D-predicatives are not independent, they function as a frame of objective information, provide information about speech situation, interpret dictum.

Key words: *modus, dictum, categories of modus, categories of dictum, modus-dictum structure, modus-dictum correlation, modus-dictum relation, dictum meaning, modal meaning, dictum-predicative, modus-predicative, proposition, valency.*